

В. С. РЖЕВСЬКА

Валентина Сергіївна Ржевська, кандидат юридичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ ЩОДО ПІДТРИМКИ МИРУ

У трактаті «Монархія» (найбільш поширений погляд, що він був написаний 1313 р.) Данте обґрунтовував необхідність імперії – універсальної світської влади – у тому числі тим, що тільки імперія забезпечить універсальний та вічний мир. Переконавання у величезній цінності миру неодноразово висловлене і в його головному творі – поемі «Божественна комедія»:

От ангел, щойно мов скінчивши лет,
Приносить вість, виплакувану звіку,
Про мир на всій землі, мету всіх мет...

(«Чистилище», пісня десята)¹.

Данте обстоює не міжнародне співробітництво як умову підтримання миру, а саме індивідуальну відповідальність за підтримку миру, як і за добробут людства загалом. Він виступає на за об'єднання зусиль багатьох, а за Одного – за імператора, вважаючи, що краще, коли ціль досягається одним, ніж багатьма. Модель відносин, описана й аргументована Данте у «Монархії», – це не система співробітництва держав для досягнення миру, це саме гарантія миру шляхом їх покірності одному – імператору. (Хоча, звісно, можна міркувати у зворотному напрямі і стверджувати, що результатом такої покірності буде саме об'єднання, утворення спільноти, яке й принесе сталий мир). Окрім цього, великий поет змальовує імперію такою, якою вона мала б бути відповідно до досконалого задуму.

У «Монархії» Данте ставить три питання: чи необхідна світська монархія, «яку звичайно називають імперією»², для добробуту світу; чи має право римський народ на те, щоб імперія належала саме йому; чи залежить авторитет монархії безпосередньо від Бога чи від папи Римського. На перші два питання він надає однозначно ствердну відповідь. Щодо третього Данте доводить, що імператор має владу безпосередньо від Бога, але зауважує, що це не треба розуміти так, нібито імператор зовсім ні в чому не залежить від папи, і що імператорська влада має вказати до церкви («Цезар до Петра») таку повагу, «яку первородний син виявляє до батька свого»³.

«Монархія» стала твором «і для сучасності, і для майбутнього»: її написання було викликано конкретними особистими та історичними обставинами, але з огляду на масштаб фігури Данте наступні покоління багато разів намагалися прочитати її на свій лад. Велика кількість коментаторів (Ф. Вегеле, І. Н. Голєніщев-Кутузов, Л. М. Баткін, Е. Н. Уїлсон, М. Стріха та ін.) надавали «Монархії» різноманітні тлумачення з огляду на історичний контекст її створення та вказували на різні відтінки значення цього твору для наступної традиції суспільно-політичної думки.

Метою даного дослідження є виділити тільки ті міркування Данте, які мають відношення до ролі Імперії для підтримки миру та/або мають правовий аспект, а також узагальнити значення його поглядів щодо Імперії як засобу встановлення міцного миру для розвитку міжнародно-правової думки.

1. Данте розглядає поняття про світську Монархію як найбільш корисну серед інших прихованих і корисних істин, і як особливо приховане, оскільки воно «не має безпосереднього відношення до житейської вигоди»⁴. Тому відкриття пов'язаних із цим поняттям недосліджених істин Данте вважає корисним для суспільства.

2. Вихідним принципом, на якому Данте будує своє доведення необхідності імперії, є встановлена ним «універсальна мета громадянськості людського роду»⁵, яку він, великий і відданий інтелектуал, вбачає у інтелектуальній здатності. «Справа, властива всьому людському роду, взятому як ціле, полягає в тому, щоб переводити завжди в акт всю потенцію «можливого інтелекту», передусім заради пізнання, і, по-друге, розширюючи сферу пізнання, застосовувати його на практиці»⁶. Для Данте мир між людьми важливий не сам по собі, а як умова найкращого здійснення цієї мети буття людства. «І поскільки в цілому відбувається те саме, що й в частині, і поскільки буває, що в окремій людині, коли вона сидить і перебуває у спокої, розважливості і мудрості її вдосконалюються, очевидно, що і рід людський, будучи в стані спокою і нічим не порушваного миру володіє найбільшою свободою і легкістю здійснювати властиву йому справу, майже божественну... Звідси ясно, що всезагальний мир є найкраще з того, що створене для нашого блаженства»⁷.

3. Світська монархія необхідна для забезпечення миру передусім тому, що будь-яка спільнота потребує когось одного для управління й впорядкування. За формальної рівності всіх членів будь-якої спільноти управління неможливе. Данте доводить це з допомогою як міркувань Аристотеля, так і численних життєвих прикладів. «Якщо ми поглянемо на селище, мета якого – взаємна підтримка як у справах особистих, так і

майнових, то один може керувати іншими, або призначений кимось стороннім, або виокремлений із середовища сусідів за згоди інших; інакше не тільки не буде досягнуте взаємне задоволення, але зруйнується і все селище, якщо декілька побажають виділитися над іншими. А якщо ми поглянемо на місто, мета якого жити добре і заможного, то має бути одне управління, і це не тільки за правильного державного ладу, але й за спотвореного. У супротивному випадку не тільки не досягається мета громадянського життя, але й саме місто покидає бути тим, чим воно було⁸ – у цих прикладах очевидне відображення особистої трагедії Данте. Поступово він приводить читача до думки, що людському роду, як єдиній спільноті, потрібне єдине керівне начало, «і це єдине має називатись монархом або імператором»⁹.

4. З-поміж інших аргументів Данте на користь імперії з погляду міжнародного правопорядку треба особливо виділити такий: імперія необхідна для вирішення спорів, оскільки спір між формально рівними суб'єктами, на погляд Данте, не може вирішити рівний їм. «Між будь-якими двома правителями, з яких один зовсім не підзвітний іншому, може виникнути розбрат, і вони або їх підлеглі можуть бути винуваті, що само по собі очевидно. Отже, їх має розсудити суд. І так як ...один іншому не підкоряється (адже рівний не підвладний рівному), має бути хтось третій, із більш широкими повноваженнями, хто має зверхність над обома в межах свого права. І він або буде монархом, або ні. Якщо так, ми маємо те, що треба було довести; якщо ж ні, то він, у свою чергу, матиме рівного собі поза межами його правоздатності, а тоді знову буде необхідний хтось третій. І так відбувалося б до нескінченності, чого бути не може; отже, треба дійти до першого і вищого судді, чие судження припиняє всі розбрати чи непрямо, чи безпосередньо, і це буде монарх або імператор. Отже, монархія необхідна світові»¹⁰.

Тут ми звернемо увагу на таку деталь: Данте зазначає, що у спорі, який розглядатиме імператор, можуть бути винуваті правителі або їх підлеглі. Це тягне за собою припущення, що міжнародний (чи то пак радше наднаціональний) суд в особі імператора, передбачений Данте, може приймати рішення про відповідальність цих підлеглих, і те, що вони знаходяться під владою правителів, не захистить їх.

5. Данте особливо оспівує монархію як найбільш досконалий засіб встановлення справедливості – адже «світ найкраще влаштований, якщо вищу силу в ньому має справедливість»¹¹. «Справедливість має в світі вищу силу тоді, коли вона властива тому, хто володіє найвищою волею і владою; таким є один лише монарх; отже, тільки властива монархові справедливість володіє в світі вищою силою»¹².

На глибоке переконання Данте, справедливість панує тоді, коли відсутня сила, протилежна справедливості, а нею є жадібність. Монархові нема чого бути жадібним, бо йому нема чого бажати, «адже його юрисдикція обмежена лише Океаном, і цього не буває з іншими правителями, чия влада обмежена владою інших, наприклад, влада короля Кастилії – владою короля Арагона. Звідси випливає, що монарх може бути найчистішим носієм справедливості серед смертних»¹³. Також монарх – найкращий законодавець і виконавець законів і найбільш придатний до управління, тому також може у найкращий спосіб підготувати до цього інших. Оскільки «жадібність єдина спотворює правильне судження і виявляється перешкодою справедливості»¹⁴, то позбавлений жадібності монарх «серед інших ... може мати вірне судження і справедливість найбільшою мірою»¹⁵.

6. Слідкуючи за міркуваннями Данте, ми можемо назвати його імператора «наднаціональною особою», оскільки Данте стверджує, що люди ближчі до монарха, ніж до інших правителів, «до інших правителів вони наближаються лише частково, до монарха ж повністю»¹⁶, окрім цього «до інших правителів вони наближаються завдяки монарху, але не навпаки»¹⁷. Монарх Данте є джерелом універсального піклування про всіх взагалі і джерелом влади інших правителів нижчого рівня по відношенню до їх підданих. Разом з тим – і на цьому наголошують коментатори Данте, зокрема І. М. Голеніщев – Кутузов¹⁸, – імперія не означає скасування окремих держав, що входять до її складу, та їх внутрішніх правопорядків. Данте наполягає, що «народи, королівства й міста мають свої особливості, які належить регулювати різними законами»¹⁹, однак «людський рід, відповідно до своїх загальних рис, властивих усім, має управлятись монархом і спільним для всіх правилом приводитись до миру. Це правило, або цей закон, окремі правителі мають одержувати від монарха»²⁰. Данте наводить приклад Мойсея, який надав право нижчого суду головним з колін Ізраїлю, але залишив повністю за собою вище і більш загальне право суду, «яким більш загальним керувались головні у колінах своїх, відповідно до того, що належало кожному з колін»²¹.

Ми бачимо, що у моделі імперії Данте імператор мав би бути джерелом вищого і загального для імперії закону, який мав би забезпечувати загальний мир, і водночас носієм вищого суду, щодо якого всі інші внутрішні суди знаходилися б у відносинах субординації. Існування загального закону не виключає існування внутрішніх законів у кожній спільноті, які не мали б суперечити загальному, але враховували б конкретні особливості правового регулювання, які впливали б з особливостей життя тієї чи іншої спільноти. «Зрозуміло, що інакше потрібно керувати Скіфами, що живуть за межами сьомого клімату, страждають від великої нерівності дня й ночі, пригнічені нестерпним тремтінням від холоду, інакше – Гармантами, які мешкають під екватором і завжди мають денне світло, зрівняне із темрявою ночі, а тому за надзвичайної спекоти повітря не мають можливості прикриватися одягом»²².

7. Серед інших аргументів, які використовує Данте для обґрунтування необхідності імперії, є аргументи, пов'язані з категоріями свободи та єдності волі. Данте стверджує, що «людський рід опиняється у найгіршому стані, коли він має абсолютну свободу»²³, розуміючи при цьому під «свободою» такий стан, коли хтось існує заради себе самого, а не заради когось іншого»²⁴. «Адже не громадяни існують заради консулів і не народ заради царя, а навпаки, консули заради громадян і цар заради народу... Звідси випливає також, що

хоча консул або король, якщо казати про них, маючи на увазі рух до мети, є панамі над іншими, то з погляду самої мети вони є слугами, особливо ж – монарх, якого, поза сумнівом, належить вважати слугою всіх»²⁵. Тут у словах Данте чути відлуння слів Ісуса: «Хто з вас великим бути хоче, нехай буде він вам за слугу. А хто з вас бути першим бажає, нехай буде всім за раба» (Євангеліє від Марка 43–44:10). Тому Данте вважає, що справжня свобода людям може бути забезпечена тільки за імперії. «Людський рід під владою єдиного монарха існує заради себе, а не заради іншого; адже тільки тоді виправляються спотворені державні системи, тобто демократії, олігархії і тиранії, що поневолюють рід людський, як про це свідчить послідовний розбір їх усіх, і тільки тоді займаються належним державним облаштуванням королі, аристократи, що йменуються оптиматами, і завзяті прихильники свободи народу. Адже оскільки монарх найбільше прихильний до людей, відповідно до того, що було сказано раніше, він хоче, щоб всі люди стали гарними, що неможливо за спотвореного державного ладу»²⁶. З цих слів ми бачимо, що Данте загалом уявляє ідеального монарха схожим на Ісуса.

Щодо єдності волі Данте вважає, що «у будь-якому роді речей виявляється найкращим те, що найбільшою мірою єдине»²⁷, а тому «найкращий стан роду людського залежить від єдності волі»²⁸. Та на погляд Данте, єдності волі бути не може, якщо «немає єдиної волі, яка володарює і погоджує в одне всі інші; адже воля смертних через спокусливі втіхи юності потребує керівництва... Ця воля не може бути єдиною, якщо немає єдиного правителя, чия воля здатна бути панією і керівницею всіх інших»²⁹. З цього Данте також виводить необхідність монарха – носія єдиної волі.

Загалом з цих міркувань Данте ми можемо вивести також те, що необхідною складовою будь-якого правопорядку є досконала система прийняття рішень (яка забезпечує належне управління і мир). У міжнародному правопорядку, на думку Данте, така система можлива лише в імперії і втілюється у волі імператора.

8. Заклик Данте до загального миру не означає, що він проти створення імперії силою зброї. У другій частині свого трактату одним із засобів доведення того, що Рим мав право на створення імперії, для Данте стає те, що Рим утворив імперію, неначе перемагаючи усі інші народи у поєдинку. Поєдинок, якщо він відбувся за правилами, для Данте є різновидом випробування, через яке Бог надає людям одкровення щодо свого рішення. «Римський народ, – стверджує Данте, – одержав гору над усіма, хто боровся за світове панування; це стане очевидним, якщо подивитися і на тих, хто змагався, і на приз або кінцеву мету»³⁰.

На цьому етапі свого доведення Данте користується нагодою дуже цікаво викласти власне уявлення про законність застосування сили у міжнародних відносинах за аналогією до правил кулачних боїв – *duelliones*. З погляду Данте, важливим критерієм справедливості результату поєдинку (тобто вірного виявлення Божої волі цим шляхом) є безкорисливість учасників змагання. Данте впевнений, що у випадку двобою-змагання за панування над світом збагачення ні якою мірою не може бути стимулом – предметом змагання має бути у чистому вигляді право на першість³¹.

Виразну ілюстрацію цього погляду Данте ми знаходимо також у «Божественній комедії»: він змальовує нескінченний поєдинок між собою у Пеклі двох «команд» – скупців і марнотратів, який ніколи не може завершитися, бо предмет їх змагання позбавлений сенсу:

Як хвиля, кинувши Харібди зів,
Біжить назад і інші б'є з розгону, –
Так люд не шкодував тут кулаків.

Я бачив люд з найбільшого загону,
Примушених з усіх боків штовхать
Грудьми й всім тілом кляту перепону.

Тут люто пхала одна одну рать
І вантажі носила з ревним криком:
«Чого їх кидати?», «Чого збирать?» –

Так рухались похмурим колом диким,
І кожен тяг у протилежний бік
З гучним тим самим безсоромним кликом.

А, на серединний прийшовши стик,
Вертали знову битися жажливо...
(«Пекло», пісня сьома)³².

Так само і акт виборів імператора для Данте є виявом Божественної волі. Виборщиків, які обирають імператора, Данте розглядає у третій частині «Монархії» як «глашатаїв божественного провидіння»³³. Якщо ж виборщики не можуть дійти згоди між собою, то це, на думку Данте, відбувається тому, що користолоубство заважає всім або деяким з них «розгледіти сутність божественного домобудівництва»³⁴.

9. Висловлюючись щодо правил війни як поєдинку, Данте зауважує також, що війни, предметом яких є боротьба за імперію, треба вести із найменшою жорстокістю – він приєднується тут до думки Цицерона. На погляд Данте, римляни у своїх війнах додержали цієї умови: «Римляни завжди поважали закони війни, борючись із сусідніми народами»³⁵. Данте не дозволяє свавільного людського перегляду Божого рішення щодо

встановлення імперії. Цей перегляд не може здійснити і сам імператор. У третій частині свого трактату, доводячи, що імператор не міг передати владу над собою римському первосвященникові, Данте каже, що «праву людському суперечить, якщо імперія руйнує сама себе; отже, імперії не слід руйнувати саму себе... Імперія є правовою установою, що охоплює всю сферу світського права; отже, вона випереджає того, хто здійснює її владу, тобто імператора, бо він призначений для неї, а не навпаки. Звідси видно, що імператор, тією мірою, якою він є імператором, змінювати встановлений правопорядок не може, бо від імперії одержує він свою владу»³⁶. Ми бачимо також, що Данте розглядає правопорядок імперії в його основі як незмінний – принаймні, він не може бути змінений людиною, навіть імператором.

Характерною прикметою міркувань Данте про імперію – однією із визначальних рис його трактату, що відповідає і загалом його світоглядом – є повна відсутність будь-якого економічного обґрунтування його інтеграційної структури або економічних засобів її здійснення чи зміцнення. Данте ненавидить (саме ненавидить) і повсюдно викриває жадібність. На його погляд, вона є тим, що ми зараз назвали б «рушій регресу», а для Данте є скоріше дуже страшним знаряддям псування людини і руйнування справедливого світового порядку на всіх рівнях. Дуже відомий художній образ жадібності у «Божественній комедії» на самому початку: вовчиця, один з трьох звірів, які перешкоджають на шляху до спасіння.

Імперія Данте не є об'єднанням на основі угоди і не є воєнною коаліцією – як правова підстава її утворення для Данте мають значення індивідуальні перемоги Риму у світових змаганнях за імперію, що є виявом рішення Бога, а не угодою людей. Він також непримиренний до тієї групи італійських міст, які ставлять власну незалежність від імператора вище, ніж його законні, на глибоке переконання Данте, претензії, задоволення яких забезпечило б універсальний мир.

Свою імперію Данте виводить із загальних законів світового порядку. У його системі доведення важливу роль відіграють міркування про співвідношення частини і цілого: кожна частина має окреме призначення, але призначення має і ціле, завдяки чому забезпечується їх зв'язок і можна визначати мету та закони їх існування. На самому початку, встановлюючи керівний принцип дослідження, Данте каже: «Подібно до того, як існує мета, заради якої природа створює палець, і інша, заради якої вона створює всю долонь, і ще третя, відмінна від обох, заради якої вона створює руку, і відмінна від їх усіх, заради якої вона створює людину, подібно до цього одна мета, заради якої предвічний Бог своїм мистецтвом (яким є природа) приводить до буття одну людину, інша – заради якої він впорядковує сімейне життя, третя – заради якої він впорядковує поселення, і ще інша – місто, і ще інша – королівство, і нарешті, існує остання мета, заради якої він впорядковує весь взагалі людський рід»³⁷.

Можна помітити, що велике значення для Дантової імперії мають особисті моральні якості монарха, який має бажати добра усім людям з такою ж відданістю, як Ісус.

Як висновок, можна сказати, що монархія, або Імперія Данте Аліг'єрі – це модель світового порядку, спрямована на досягнення добробуту людства, складовою якого обов'язково є універсальний мир. Цю модель створив мислитель і поет, геній якого мав схильність і здатність до будівництва моделей світового порядку. У ній відсутні якісь конкретні правові механізми функціонування та контролю (за винятком, проте, одного – вирішення спорів імператором), але дуже детально виписані принципи її належної роботи, бо всі ті потреби людства, які, на погляд Данте, має і може задовольнити тільки імперія (мир, справедливість, свобода, ефективно прийняття рішень і ін.), всі тези, які використовує Данте для доведення необхідності імперії можуть розглядатися як загальні принципи її діяльності – такою імперія повинна бути.

Імперія Данте є засобом забезпечення миру, але не є системою «колективної безпеки» – радше вона є системою «безпеки колективу», тобто людства, реалізувати яку має не співробітництво багатьох, а діяльність одного світського глави – імператора. Вона не виключає, а передбачає збереження держав із своїми внутрішніми законами і особливостями управління, які, однак, мають відповідати загальним засадам імперії, що не можуть бути змінені волею людини. Модель імперії Данте Аліг'єрі має на увазі не використання загального інтересу заради задоволення окремого, а, навпаки, доказ того, як один – імператор, під владою якого відбувається об'єднання, – має на своєму місці слугувати добробуту всіх.

¹ Данте. Божественна комедія / Переклад Є. Дроб'язка – Х.: Фоліо, 2001. – 608 с. [Електронний ресурс] / Данте Аліг'єрі – Режим доступу: http://ae-lib.org.ua/texts/dante_divina_comedia_ua.htm

² Аліг'єри Д. Монархія / Пер. с итал. В. П. Зубова; Комментарии И. Н. Голенищева-Кутузова. – М.: Канон-пресс-Ц – Кучково поле, 1999. – С. 22.

³ Там само. – С. 138.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Там само. – С. 24.

⁶ Там само. – С. 27.

⁷ Там само. – С. 28.

⁸ Там само. – С. 30.

⁹ Там само. – С. 31.

¹⁰ Там само. – С. 36.

¹¹ Там само. – С. 36.

¹² Там само. – С. 38.

¹³ Там само. – С. 39.

¹⁴ Там само. – С. 46.

¹⁵ Там само. – С. 46.

¹⁶ Там само. – С. 40.

¹⁷ Там само. – С. 40.

¹⁸ *Голенищев-Кутузов И. Н.* Жизнь Данте. [Электронный ресурс] / И. Н. Голенищев-Кутузов – Режим доступа: http://lib.ru/POEZIQ/DANTE/life_dante.txt

¹⁹ *Алигьери Д.* Вказана праця. – С. 48.

²⁰ Там само. – С. 49.

²¹ Там само. – С. 49.

²² Там само. – С. 48.

²³ Там само. – С. 41.

²⁴ Там само. – С. 43.

²⁵ Там само. – С. 44.

²⁶ Там само. – С. 43.

²⁷ Там само. – С. 50.

²⁸ Там само. – С. 52.

²⁹ Там само. – С. 53.

³⁰ Там само. – С. 80.

³¹ Там само. – С. 86.

³² *Данте.* Божественна комедія / Переклад Є. Дроб'язка – Х.: Фоліо, 2001. – 608 с. [Электронный ресурс] / Данте Алиг'єри – Режим доступа: http://ae-lib.org.ua/texts/dante__divina_comedia__ua.htm

³³ Там само. – С. 137.

³⁴ Там само. – С. 138.

³⁵ Там само. – С. 88.

³⁶ Там само. – С. 122.

³⁷ Там само. – С. 24.

Резюме

***Ржевська В. С.* Міжнародно-правові ідеї Данте Алиг'єрі щодо підтримки миру.**

У статті проаналізовано трактат Данте Алиг'єрі «Монархія», виділено ті його положення, які стосуються підтримки миру та/або мають правовий аспект, узагальнено значення поглядів Данте щодо Імперії як засобу встановлення міцного миру для розвитку міжнародно-правової думки. Зроблено висновок, що Імперія в уяві Данте являє собою модель світового порядку, спрямовану на досягнення добробуту людства, складовою якого обов'язково є універсальний мир. У цій моделі відсутні якісь конкретні механізми функціонування та контролю, за винятком вирішення спорів, але детально виписані принципи її належної роботи.

Ключові слова: Данте Алиг'єрі, «Монархія», підтримка міжнародного миру, історія міжнародно-правової думки.

Резюме

***Rzhevskaya V. S.* Международно-правовые идеи Данте Алигьери в отношении поддержания мира.**

В статье проанализирован трактат Данте Алигьери «Монархия», выделены те его положения, которые касаются поддержания мира и/или имеют правовой аспект, обобщено значение взглядов Данте насчет Империи как средства установления прочного мира для развития международно-правовой мысли. Сделан вывод, что Империя в представлении Данте представляет собой модель мирового порядка, направленную на достижение благополучия человечества, составляющей которого обязательно является универсальный мир. В этой модели отсутствуют какие-либо конкретные механизмы функционирования и контроля, за исключением разрешения споров, но подробно выписаны принципы ее надлежащей работы.

Ключевые слова: Данте Алигьери, «Монархия», поддержание международного мира, история международно-правовой мысли.

Summary

***Rzhevskaya V. S.* The international legal ideas of Dante Alighieri on peace maintenance.**

The article gives a scholarly analysis of Dante Alighieri's treatise «De Monarchia» making special emphasis on its points dealing with the maintenance of peace and/or having a legal aspect, and summarises the meaning of Dante's ideas on the Empire as a means of establishing the lasting peace for the development of international legal thought. The conclusion is that Dante imagines Empire as a model of world order, aimed at obtaining the well-being of mankind with the universal peace as its necessary component. Except the settlement of disputes, the model lacks particular means of functioning and control, yet the principles of its due functioning are explained in detail.

Key words: Dante Alighieri, «De Monarchia», the maintenance of international peace, the history of international legal ideas.

Отримано 1.02.2013